

Для посилання:

Сігіда Т. В. Стратегія створення підручника як компонента науково-методичного забезпечення цілісного змісту освіти [Текст] / Т. В. Сігіда // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 73–79.

СТРАТЕГІЯ СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА ЯК КОМПОНЕНТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦІЛІСНОГО ЗМІСТУ ОСВІТИ

Т. В. Сігіда,
Інститут педагогіки НАПН України

Постановка проблеми. За доби розпаду Радянського Союзу учні мріяли про зарубіжні підручники – різнокольорові, яскраві, глянцеві сторінки, велика кількість ілюстрацій, чітких фото. Натомість батьки й учителі здебільшого залишалися задоволені якістю змісту підручників, що пройшли широкомасштабну апробацію, мали кілька редакцій, удосконалень, перевидань і доповнень (але не мали альтернативи).

Часи змінилися: Україна вийшла на міжнародну арену як самостійна держава, поглибилися її взаємозв'язки з іншими країнами на культурному, науковому, економічному й соціальному рівнях, співпраця з розвиненими країнами та невідпинний розвиток технологій позначилися на всіх сферах життя українців. Традиційна радянська педагогіка виявилася неспроможною задовольнити потреби держави у вихованні особистості, громадянина нового візця – здатного вступати у продуктивний діалог з представниками інших країн, гідно представляти Україну в світі, ефективно пристосовуватися до швидкоплинних умов життя, легко засвоювати новітні технології, величезний обсяг нової інформації й урятувати навколишнє середовище від забруднення, а, можливо, і від руйнування чи загибелі.

Отже, з часу розбудови національної системи освіти виникла потреба переоцінити, переосмислити те, що було напрацьоване, і продумати, як на нових методологічних теоретичних позиціях модернізувати зміст, а отже, й підручники шкільної освіти, оскільки відбір змісту освіти і створення підручників нерозривно взаємопов'язані.

Реформа освіти в Україні відбувалась у кілька етапів (цей процес й досі триває). Усе частіше стали звучати поняття «підручник нового покоління», «українське підручникотворення». У вчителів з'явилася альтернатива підбору навчально-методичного забезпечення предмета; з метою якісної селекції навчальної книги стали проводитися конкурси рукописів підручників до всіх предметів. Утім, на жаль, поряд з позитивними моментами підручники і надалі викликають багато нарікань, дискусій, іноді – скандалів.

У цій статті ми ставимо за мету визначити основні проблеми підручникотворення й окреслити шляхи їх розв'язання.

Гіпотезою статті є думка, що основна проблема сучасного підручника полягає в ігноруванні або нерозумінні людьми, причетними до відбору підручників для сучасної школи, його сутності у широкому розумінні.

Аналіз останніх досліджень. Цій проблемі присвячено чимало праць українських і зарубіжних учених. Філософія і теорія підручникотворення у світовому і часовому контексті розглядалась Ю. Кузнєцовим, Р. Арцишевським, В. Беспальком, Л. Березівською, стратегія створення українського підручника є об'єктом наукового дослідження О. Савченко, С. Гончаренка, М. Бурди, Н. Буринської, В. Мадзігона, О. Ляшенка, Ю. Завалевського. Методика роботи з підручником вивчалася Н. Головка, М. Фіцулою, В. Власовим. Аналізу й оцінюванню якості шкільного підручника присвячені праці О. Ляшенка, В. Бейлінсона, В. Беспалька, Д. Зуєва, Я. Кодлюк, К. Гуза. Особливу цінність для нас становлять роботи українських дослідників, які розглядають підручник як компонент науково-методичного забезпечення цілісної освіти, що реалізує концепцію навчального курсу/предмета, є невід'ємним засобом формування цілісності знань учня, його цілісної картини світу (М. Бурда, В. Ільченко, К. Гуз, В. Коваленко, Л. Рибалко та ін.).

Формулювання цілей статті. Для досягнення мети цієї статті ми поставили перед собою наступні завдання:

- розглянути сутність підручника як компонента навчально-методичного забезпечення змісту освіти;
- вивчити роль підручника у навчальному процесі;
- дослідити стратегію створення сучасного підручника;
- проаналізувати механізм відбору підручників для загальноосвітньої школи;
- окреслити шляхи розв'язання основних проблем сучасного підручника.

Основна частина. Звернімося до аналізу сутності підручника як джерела навчальної інформації. Варто зазначити, що джерелом знань для учня, окрім підручника, є живе слово вчителя, посібники, науково-популярна література, електронні засоби навчання тощо.

М. Фіцула наводить таке визначення підручника: «Підручник – це книга, що включає основи наукових знань з певної навчальної дисципліни відповідно до встановлених програмою цілей навчання і вимог дидактики [8]». Ключовим, на нашу думку, у цьому визначенні є поняття «основи наукових знань», тобто підручник є частиною, ядром системи – цілісністю, упорядкованою відповідно до певних законів. Утім, водночас слід окреслити межі цієї системи, усі компоненти якої мають бути підпорядковані єдиним спільним цілям. З визначення випливає, що саме програма з навчальної дисципліни і представляє зміст знань і цілі опанування ними. Формально це можна вважати правильним, якщо враховувати, що програма реалізує завдання, висунуті Державним стандартом освіти, який, у свою чергу, розробляється відповідно до Закону України «Про освіту» (1996 р.). Але, на нашу думку, доцільніше розглядати підручник як компонент змісту освіти або елемент навчально-методичного забезпечення цього змісту.

Розглянемо в цьому аспекті поняття «зміст освіти».

С. Гончаренко дає визначення змісту освіти як системи наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних умінь і навичок, а також способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей і відповідної поведінки, які повинен опанувати учень у процесі навчання [2].

Поняття змісту освіти аналізується в багатьох дослідженнях і працях (А. Джуринський, І. Журавльов, С. Клепко, В. Краєвський, І. Лернер та ін.). Класики радянської дидактики І. Лернер і М. Скаткін вважали, що головна соціальна функція освіти – передача досвіду, накопиченого попередніми поколіннями людей. Ця функція лежить в основі конструювання змісту освіти значної частини концепцій, навчальних програм і підручників. Зміст освіти в цьому разі складає спеціально дібраний для засвоєння учнями обсяг знань, умінь і навичок [5]. Отже, структура змісту освіти може бути представлена наступними рівнями: рівень Державного стандарту, рівень навчального предмета (Типовий навчальний план), рівень навчального матеріалу (програми з окремих дисциплін), рівень навчальної діяльності (підручники й посібники). З огляду на це підручник розглядається як елемент змісту освіти.

Оскільки останнім часом реформування освіти відбувається у напрямі особистісної орієнтованості, уявлення про зміст освіти змінюється. У полі зору потрапляє діяльність самого учня, його внутрішні освітнє зростання і розвиток. У цьому контексті підручник варто розглядати як компонент навчально-методичного забезпечення змісту освіти. Його не можна розглядати як довідник, енциклопедію, збірник вправ чи самоучитель через його сутність у широкому розумінні. І, визначаючи роль підручника у навчальному процесі, не можна обмежуватись аналізом методики роботи з ним на уроці (хоча і цей аспект заслуговує, безумовно, глибокого дослідження). Ця навчальна книга працює, як і інші елементи, на загальну мету освіти – формування інтелектуальної, гармонійно розвиненої, суспільно активної цілісної особистості, громадянина України – і як і інші компоненти навчально-методичного забезпечення змісту освіти – має будуватися на науковій основі.

Ми підходимо до розгляду стратегії підручникотворення в Україні. Яким саме має бути підручник нового покоління?

Українські науковці схематично так окреслюють етапи створення підручника: 1) вироблення й усвідомлення чіткої концепції підручника; 2) підготовка рукопису до видання (структура, зміст, навчально-методичний апарат, художнє і технічне оформлення тощо); 3) отримання рекомендаційного грифа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України; 4) апробація навчальної літератури [4].

Кожен з етапів роботи має свої специфічні особливості і вимагає ґрунтовного наукового дослідження.

Зупинимося на характеристиці першого етапу, який є ключовим для створення якісного підручника – виробленні його концепції.

Як зазначалося, процес підручникотворення нерозривно пов'язаний з реформуванням освіти в Україні, тобто модернізацією змісту освіти. З огляду на це концепція підручника для школи буде продиктована концепцією шкільної освіти в цілому і концепціями освітніх галузей, предметів зокрема.

М. Бурда вказує на наступні підходи до створення концепцій вивчення шкільних предметів. Концепція має спиратися, насамперед, на глибокий аналіз стану реалізації попередньої концепції, об'єктивні дані про підготовку учнів з предмета і враховувати основні суперечності між існуючим змістом і новим соціальним запитом на нього. Вона має містити цілі навчання як основний компонент методичної системи. Усі інші компоненти визначаються цими цілями [1].

Стратегічно концепцію змісту освіти відтворюють Державний стандарт і навчальні плани та програми.

Оновлення змісту освіти відбувається у напрямі його цілісності.

Про це свідчать зокрема наступні стратегічні завдання реформування змісту освіти, сформульовані в Державній національній програмі «Освіта»:

- добір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції, забезпечення альтернативних можливостей для здобуття освіти відповідно до індивідуальних потреб і здібностей;
- орієнтація на інтегровані курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння й пізнання світу;
- оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини й сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями [3].

У Державному стандарті цілісність змісту освіти реалізована через введення освітніх галузей.

Проблема цілісності змісту має вирішальне значення і для визначення концепції шкільного підручника: необхідні правильне відображення компонентів науки в підручниках і психолого-дидактичне обґрунтування цього відображення, спільні наукові підходи до трактування понятійного апарату, додержання концентричного розвитку змістово-методичних ліній й забезпечення їх наступності на різних ступенях навчання тощо [1]. Досягти цілісності змісту можна лише за системного підходу до його конструювання. На рівні навчальної діяльності для забезпечення цілісності змісту освіти варто запровадити створення навчально-методичних комплектів до освітніх галузей, де підручники до кожного предмета є компонентами цілісної програми вивчення курсу. Обов'язковою альтернативою мають бути також підручники до інтегрованих курсів з освітніх галузей, які мають бути базовим рівнем засвоєння знань про природу, суспільство, світ тощо. Навчальний матеріал у таких комплектах має формуватися на спільних закономірностях, єдиних методах пізнання і сприяти створенню в учня цілісної картини світу.

Усе це потрібно враховувати на другому етапі створення підручника – підготовці його до видання.

Прикладом концепції такої цілісної освіти (зокрема природничої освіти – освітньої галузі «Природознавство») і навчально-методичного забезпечення до неї (програми, система підручників і посібників для вчителів і учнів) є освітня система «Довкілля», розроблена

лабораторією інтеграції змісту освіти Інституту педагогіки НАПН України (зав. лабораторією – В. Ільченко) [6].

Третій етап створення підручника (отримання рекомендаційного грифу) підводить нас до розгляду механізму відбору підручників для сучасної школи.

Рішення про надання грифів («Рекомендовано» та «Затверджено») приймаються на колегії МОН і затверджується наказом МОН. Гриф «Рекомендовано» надають підручникам, що стали переможцями Всеукраїнського конкурсу навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів і плануються для апробації та моніторингових досліджень у навчальних закладах. Гриф «Затверджено» надають підручникам, які пройшли апробацію і моніторингові дослідження [7].

Згідно з Положенням про Всеукраїнський конкурс навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів рішення МОН ухвалюється на основі наукової, психолого-педагогічної і незалежної експертизи, які відбуваються анонімно.

Уже на етапі підготовки рукописів до експертизи припускаються помилок або мають місце порушення щодо забезпечення цілісності освітнього процесу: постає запитання, чому до переліку підручників, які допускаються до участі в Конкурсі, не включені підручники для інтегрованих курсів (як передбачено Державною національною програмою «Освіта»); чому конкурс проводиться анонімно, якщо завдання цілісної освіти забезпечити принцип наступності і при відборі підручників для школи експертам просто необхідно ознайомлюватись з підручником у системі (з підручниками конкретних авторів для попередніх класів та у взаємозв'язку з іншими компонентами навчально-методичного комплексу – посібниками для учителів і учнів); чому не досліджується концепція підручника і його відповідність загальній концепції предмета (або освітньої галузі).

Викликають нарікання і параметри експертизи. Нагадаємо, що до них включені: 1) відповідність змісту рукопису підручника навчальній програмі; 2) чіткість структурування навчального матеріалу; 3) наукова коректність змісту, повнота розкриття основних положень; 4) практична спрямованість навчального матеріалу, зв'язок його з життям; 5) можливості підручника для забезпечення диференційованого підходу до навчання; 6) відповідність змістового наповнення віковим особливостям; 7) мова викладу матеріалу; 8) реалізація у змісті рукопису підручника виховних можливостей предмета; 9) українознавче наповнення змісту підручника; 10) мотивація навчальної діяльності учнів, розвиток інтересу до предмета; 11) дидактична доцільність системи завдань; 12) можливості підручника для здійснення самостійної навчальної діяльності; 13) логіка розміщення й використання ілюстративного матеріалу і т.п.

Не зупинятимемося на низці дрібних помилок або порушень дискусійного характеру. Піднімемо найважливіше: чому у параметрах немає основного – відповідності підручника концепції цілісної освіти учня? Не розглядається відповідність рукопису підручника Державному стандарту освіти, не досліджується наявність загальних закономірностей, за якими навчальний матеріал об'єднується всередині певного предмета та пов'язується з іншими дисциплінами певної освітньої галузі, не простежується забезпечення оптимального поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти у навчально-методичному апараті підручника.

Варто констатувати, що реалізація низки вкрай важливих тенденцій модернізації освіти «завмирає» на рівні Державного стандарту.

У цій статті ми не аналізуватимемо процеси апробування й моніторингу підручників, хоча цей аспект і потребує ґрунтовного наукового дослідження. На нашу думку, у наявній ситуації він не може відіграти вирішальної ролі у поліпшенні процесу підручникотворення в Україні, оскільки порушення цілісності змісту освіти відбувається на попередніх етапах.

Висновки. Зважаючи на викладене, можна дійти висновку, що основна проблема сучасного підручника полягає в нерозумінні людьми, причетними до відбору підручників, сутності підручника – функціонування його як компонента навчально-методичного забезпечення цілісного змісту освіти.

Для поліпшення ситуації у галузі підручникотворення в Україні варто окреслити наступні шляхи її реформування:

1) створення підручників у розрізі існування певної концепції навчальної дисципліни, яка, в свою чергу, відповідає концепції цілісної освіти;

2) зміна умов проведення конкурсів підручників (а саме – розгляд рукописів у контексті цілісної концепції, у структурі системи підручників для усіх класів та у складі навчально-методичного комплексу в ролі його системотворчого компонента);

3) перегляд параметрів для експертизи рукописів – включення тих параметрів, які відповідають за цілісність змісту певної освітньої галузі, – виділення основ для його інтеграції;

4) обов'язкова співпраця авторів різних дисциплін однієї освітньої галузі, яка сприяла б введенню спільних структурних елементів підручника для забезпечення інтеграції знань, уніфікації певних його частин;

5) підтримка державою розробки навчально-методичного забезпечення інтегрованих курсів з різних дисциплін.

Лише врахування усіма освітянами, котрі беруть участь у створенні навчально-методичного забезпечення змісту освіти (науковці, автори, редактори, експерти, чиновники МОН, педагоги), сутності підручника як компонента змісту освіти забезпечить виховання цілісної особистості учня.

Література

1. Бурда М. І. Концепція шкільного курсу як розв'язання проблеми його цілісності [Текст] / М. І. Бурда // Підручник XXI століття. – 2003. -№ 1–4. – С. 43–47.

2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Текст] / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 379 с.

3. Державна національна програма «Освіта». – К. : Райдуга, 1994. – с. 11.

4. Завалевський Ю. І. Основні етапи створення навчальної книги [Текст] / Ю. І. Завалевський // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. -С. 66–71.

5. Лернер И. Я. Базовое содержание общего образования [Текст] / И. Я. Лернер // Сов. педагогика. – 1991. – № 11. – С. 15–21.

6. Освітня система «Довкілля» : збір. наук. праць. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до зб.: www.dovkillya.com.ua

7. Порядок надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; [офіц. вид.] – Режим доступу док. : www.mon.gov.ua

8. Фібула М. М. Педагогіка [Текст] / М. М. Фіцула. – Тернопіль, 1997. – 130 с.

Стаття присвячена розгляду стратегії створення та механізму відбору підручників для середньої школи. Показано, що підручник є компонентом цілісного змісту освіти і він має узгоджуватися з єдиною концепцією, якій підпорядковані всі складові змісту освіти. У статті доводиться, що однією з основних проблем підручникотворення в Україні є ігнорування цього аспекту під час експертизи рукописів підручників для сучасної школи.

Ключові слова: підручник, концепція цілісної освіти, загальноосвітня школа, науково-методичне забезпечення змісту освіти, система навчальних комплектів до освітньої галузі.

Статья посвящена анализу стратегии создания и механизма отбора учебников для средней школы. Продемонстрировано, что учебник является компонентом целостного содержания образования и он должен быть согласован с единой концепцией, которой подчинены все составляющие содержания образования. В статье доказывается, что одной из основных проблем создания учебников в Украине является игнорирование этого аспекта во время экспертизы рукописей учебников для современной школы.

Ключевые слова: учебник, концепция целостного образования, общеобразовательная школа, научно-методическое обеспечение содержания образования, система учебных комплектов для образовательной отрасли.

The article deals with the analysis of strategy of creation and mechanism of selection of textbooks for secondary school. It is shown that a textbook is the component of integrated content of education and it should be coordinated with single conception to which all components of the content of education are subordinated. It is proved, that one of main problems of creation of textbooks in Ukraine is ignoring of this aspect during examination of manuscripts of textbooks for modern school.

Keywords: a textbook, conception of education integrity, scientific and methodical providing of content of education, system of learning sets for educational branch, secondary school.